

ILLÉS IMRE ÁRON^{ID}***Onomasia és nominatio a Kr. u. 3. századi Egyiptomban****

Onomasia and nominatio in Egypt in the 3rd century AD. From the beginning of the 3rd century AD onwards, the Latin term *nominatio* in the *Digest* and the *Codices* no longer referred solely to the nomination of candidates for office but also came to denote the actual election or appointment (*creatio*). In this study, I examine whether the same shift in meaning can be observed in 3rd-century AD Egypt about the Greek counterpart of *nominatio*, that is *onomasia*, whose original meaning also referred to the nomination of a candidate. Based on the relevant papyri, it appears that *onomasia* could – and did – refer to the entire electoral process, that is, the appointment.

Keywords: *nominatio*, *onomasia*, appointment, municipal elections, Roman Egypt, municipalization of Egypt

Egy korábbi tanulmányomban amellet érveltem, hogy bár a szakirodalom egy része szerint még a 4. században is a *nominatio*t követte a tényleges megválasztás, valójában legalább a 3. század elejétől kezdve a *Digesta* jogtudósai és a *Codexek constitutiói de facto*¹ azonosnak tekintik a *nominatio* és a *creatio* aktusát.² Azaz nincs külön jelöltállítás, majd választás a jelöltek közül, mint a *lex Flavia municipalis*ban,³ hanem a jelölés már önmagában a megválasztással⁴ volt egyenértékű. Ez logikus következménye annak, hogy úgy tűnik, egyre inkább jellemző, hogy nincs elég jelentkező, illetve, hogy a hivatalban lévő tisztviselő jelölte utódát, azaz nagyjából annyi jelölt/pályázó volt, ahány tisztség, így a választásoknak egyre kevésbé van értelme/jelentősége. Így a *nominatio* a teljes választási folyamatot jelentette, nem csak az elejét.⁵

^{ID} Egyetemi adjunktus, Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Történeti Intézet, Ókortörténeti Tanszék (illes.imre.aron@szte.hu). ORCID: 0000-0003-0582-3615

* A dolgozat a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Mivel a vizsgált források uralkodói *constitutiók*, illetve jogi szakmunkák, így valószínűleg *de iure* is. Ezzel szemben a korábbi, főleg irodalmi szövegek alapján adatolt *nominatio*k esetében mindig kérdés, hogy terminus technicusról van-e szó, lásd lent.

² Illés 2022.

³ LFM 51.

⁴ Maga a megválasztás nem feltétlenül jelent népgyűlési választást, hanem akár egy formális közfelkiáltást vagy a tanács (*ordo*, *bulé* stb.) döntését/jóváhagyását. Ezt a továbbiakban is szem előtt kell tartani.

⁵ Ez hivatalba lépést még nem jelentett, csak megválasztást, kijelölést, mint pl. a *consul designatus* esetében.

Érdemesnek tartottam áttekinteni, hogy milyen más forráscsoportot lehetne még bevonni a vizsgálatba a fent idézett eredmény kontrolljára, illetve gyakorlati megvalósulásának vizsgálatára.⁶ A köztársaság- és *principatus*-kori *nominatio*kkal kapcsolatban hasonló problémákkal szembesülünk: a *nominatio* és *nominare* szavaknak különböző szerzőknél, különböző kontextusban más-más jelentései lehetnek. A köztársaságkorban pl. Frei-Stolba összefoglalása alapján a *nominatio* jelentheti a pályázat/pályázó elfogadását, a választhatóság ellenőrzését, a felvételt a jelöltek listájára stb.⁷ A *principatus*-kori *nominatio*val is hasonló a probléma: főleg irodalmi (Tacitus, Plinius), és néhány feliratos (pl. Tabula Hebana) forrással rendelkezünk, és itt is nehézséget okoz, hogy például a császári *nominatio* esetében meg lehet-e állapítani valamiféle terminus technicus jelentést. Számos kérdés merül fel: van-e egyáltalán meghatározható és világos jelentése a *nominatio*nak? Pl. egy *magistratus* joga az előkövetelmények ellenőrzésére (Mommsen); vagy uralkodói ajánlás. Ha uralkodói ajánlás/jelölés, akkor ez *de facto* vagy *de iure* kötelező-e? Ugyanannyi jelöltet javasol-e az uralkodó, mint amennyit meg kell választani – és így ebben az esetben a megválasztásnak már nincs jelentősége, mert nincs miből választani –, vagy többet, esetleg kevesebbet? Hol a *nominatio* pontos helye a választási folyamatban? A főnévi és az igei alak ugyanazt jelenti-e?

Levick a *nominatio/nominare* jelentésére számos lehetőséget foglal össze Tacitus, Suetonius és Plinius alapján.⁸ Ennek megfelelően úgy gondolom, hogy továbbra is érvényes az ő és Astin⁹ megállapítása, ti. hogy a Julius-Claudius-dinasztia idején a forrásaink alapján a *nominatio/nominare* szavaknak választási kontextusban még nem mutatható ki terminus technicus érteleme, különböző jelentéseik a választási folyamat különböző szakaszaira utalhatnak. Ennek megfelelően ezt az anyagot nem tudjuk felhasználni arra, hogy a *Digestában* és *Codexekben* szereplő *nominatio* pontos jelentését tisztázzuk.¹⁰ Ezzel kapcsolatban azt is érdemes hangsúlyoznunk, hogy akár az sem zárható ki, hogy a *lex Malacitanában* sem terminus technicus a *nominatio/nominare*, elképzelhető, hogy csak a modern szakirodalom tette világos és meghatározott jelentésű jogi terminussá. Ha ugyanis csak „megnevez” értelemben vesszük, akkor is tökéletesen értelmes a *Mal. 51. A nominatio, nominare* szavaknak majd csak akkor lesz bizonyosan terminus technicus jelentése, amikor a jelölő (*nominator*)

⁶ Közhely, de fontos kiemelni, hogy a törvényi szabályozások nem feltétlenül tükrözik a valóságot, illetve a jogtudósok is gyakran jelentősen leegyszerűsítik a sokszínű valóságot (vö. pl. Drecoll 1997, 236. skk. a *munusok* felosztásával kapcsolatban).

⁷ Frei-Stolba 1967, 25–29. Frei-Stolba listájának is vannak vitatott elemei, mivel szempontunkból csak az a fontos, hogy nincs egy adott terminus technicus jelentés – ennek fő oka, hogy különböző jellegű és kontextusú irodalmi, nem pedig jogi forrásaink vannak, és a *nominatio* jelentése meglehetősen tágan értelmezhető –, így ebbe a kérdésbe nem megyek bele mélyebben.

⁸ Levick 1967, 220–221.: „*a man's name is handed in to the consuls; it is read out in a list in the Senate; then, perhaps, it is read out again when he is called upon to speak on his own behalf; no doubt it was read out again at the end of the election in the Senate, if he was successful, again in the popular assembly when ratification was called for, and finally by the herald when he became designate by vote of the comitia. Besides these uses, nominare can refer to the proposal of a man for a priesthood or a provincial governorship; and once it means simply »appoint.«*”

⁹ Levick 1967 és Astin 1969.

¹⁰ Ugyanakkor már a császári *nominatio* esetében is felmerül, hogy ha ugyanannyit jelölne a császár, mint ahány tisztviselőt meg kell választani, akkor gyakorlatilag nincs jelentősége a választásnak.

már anyagi felelősséggel is tartozik az általa jelölt (*nominatus*) tisztségviselő tevékenységéért, ahogy ezt a *Digesta*ban is jól látjuk.¹¹

Ahogy a fentiekben láttuk, a köztársaságkori vagy a *principatus*-kori *nominatio*t nem tudjuk érdemi párhuzamként felhasználni egyrészt az időbeli távolság, másrészt az ezekkel kapcsolatos értelmezési problémák miatt.¹² Sajnos a feliratos anyag sem segít, ha a „*nominat*” kifejezésre rákeresünk a Clauss-Slaby-adatbázisban, 48 találatot kapunk,¹³ amelyek többsége vagy nem releváns a kérdés szempontjából, vagy túl korai (pl. városi törvények).

Fontos és a téma – azaz a *nominatio* 3. századra bekövetkező jelentésváltozása – szempontjából kevésbé vizsgált¹⁴ forrásanyagot kínálnak azonban az egyiptomi papiruszok.¹⁵ Egyrészt több, a 3. századra keltezhető papiruszunk van, amelyet fel tudunk használni a téma vizsgálatához,¹⁶ másrészt ezek a papiruszok a ténylegesen megvalósult eljárást mutatják be, ellentétben a jogászok elvont szabályaival. Természetesen a papiruszokon nem találkozunk a latin *nominatio* szóval, hanem csak görög megfelelőjével, az *onomasiával*. A két szó etimológiája és jelentéstartalma lényegében ugyanaz, mindkettő alapszava a „név” (*nomen, onoma*), ennek megfelelően mindkettő jelentheti valami/valaki meg/elnevezését, nevét, továbbá kinevezést, kijelölést is.¹⁷ Így az *onomasiával* is hasonló a gond, mint a

¹¹ Lásd Jacques 1984, 442. skk.; Rampazzo 2011 és Illés 2022.

¹² Talán ezeknek a problémáknak is köszönhető, hogy gyakran a *lex Flavia municipalis*ban szereplő *nominatio* értelmét terjesztik ki egyes kutatók – pl. Mommsen, Langhammer – minden további nélkül a 3–4. századi *nominatio*ra is, lásd Illés 2022.

¹³ Clauss-Slaby (https://db.edcs.eu/epigr/epi.php?s_sprache=en): „*nominat*” 48 találat (vö. „*designat*” 931 találat, főleg *consul designatusok* miatt).

¹⁴ Jacques 1984 utal ugyan Wegenerre (pl. 440., 23. j.), de nem aknázza ki a forrásanyagban rejlő lehetőséget (valójában még a *Digesta* és *Codexek* szövegeit sem elemzi elég alaposan és koherensen), ráadásul Bowman 1971 eredményeit sem használja fel, és szerinte még a 3. században is valódi választások voltak (454., *véritable élection*), annak ellenére, hogy a megelőző oldalakon világosan megállapítja, hogy elmosódott a határ a *creatio* és a *nominatio* között. Jones 1938-as kiváló tanulmánya pedig a vizsgált témához képest túl rövid, és nem elég részletes (a Kr. e. 5. századi athéni választásoktól jut el a késő római korig). Újabban Drecoll 1997, 13–77. részletesen foglalkozik ugyan a *leiturgiákra/munusokra* történő *nominatio*ival (*Nominierung*), és vizsgálatába mind a papiruszokat, mind a jogforrásokat bevonja, de a „jelölés” pontos jelentéstartalmát nem tárgyalja (helyette inkább a tanács, *prytanis* stb. szerepét, a mentességeket, a jelölés előfeltételeit stb.). Ráadásul a német *Nominierung* nála úgy tűnik, már a tágabb (megválasztás/kinevezés, nem csak jelöltállítás) jelentésében szerepel, pl. a 14. oldalon a fejezet címében: *Heranziehung und Zugang zu den Liturgien [Nominierung]*; illetve ugyanitt a *Nominierung* eljárását a görög *eisdidómi, anadidómi* szavakkal adja vissza, amelyek ekkor már az egész folyamatot jelölték, vö. Lewis 1982, 58. és 60. Ez egyébként jellemző a modern szakirodalomra, pl. Wegener 1948 címében is *Nomination* szerepel, de ez a *Nomination* nála – a tanulmány tartalma alapján – a teljes folyamatot jelenti, nem csak a jelöltállítás. Hiányossága még a korábbi szakirodalomnak, hogy ha esetleg regisztrálja is a papiruszanyag felhasználási lehetőségeit a *nominatio*ival vagy általában a későrómai „választásokkal” kapcsolatban, azt nem vizsgálja, hogy az egyiptomi anyag felhasználható-e erre, mennyire volt hasonló az egyiptomi és a birodalom egyéb részein lévő városigazgatás stb.

¹⁵ A papiruszanyag jelentőségét emeli ki Drecoll 1997, 32. is: a „*Heranziehung von Liturgien*”-nek két részletes forrása a papiruszok és a „*Rechtstexten*”.

¹⁶ Ezek általában a *leiturgosok* kijelölését, kinevezését érintik.

¹⁷ *Nominatio*: OLD: 1) *the assignement of a designation or name*; 2) *a designation, name, term*; 3) *nomination, designation (for an appointment)* [nominator: *one who nominates (a candidate for offi-*

*nominatio*val: hivatalra pályázóként nevezek meg, jelölök ki valakit, vagy már megválasztott tisztségviselőként nevezem meg/ki.¹⁸ Az *onomasia* csak a választási folyamat elejét jelöli vagy a teljes folyamatot?

Mielőtt azonban részletesen megvizsgálánánk, mit is jelentett az *onomasia* a 3. századi egyiptomi papiruszokon, ki kell térnünk arra, hogy az egyiptomi adatok mennyiben használhatók fel a birodalom egyéb területeinek vizsgálatakor, mennyire volt Egyiptom „tipikus” római *provincia*. A kérdés természetesen régóta foglalkoztatja a kutatást, mivel a papiruszok révén egyes esetekben olyan mély és részletes bepillantást kapunk bizonyos részletkérdésekbe (akár pl. az adózás vagy a magánélet területén), amire a birodalom egyéb területein – a megfelelő források hiányában – nincs lehetőségünk. Így általában is probléma, hogy ezeket az információkat át lehet-e vinni egyéb területekre, a városi ügyek tekintetében pedig még inkább kulcsfontosságú ez a kérdés, mivel a római Egyiptom első bő kétszáz évében a városoknak – elenyészően kevés kivételtől eltekintve – nem volt tanácsa (nyugaton *senatus*, *ordo decurionum/decuriones*, később *curia/curiales*; keleten *bulé/buleutai*), még – többszöri kérése ellenére – a görög alapítású és lakosságú Alexandriának sem. A birodalom más területein azonban a hagyományos városi közigazgatásban óriási jelentősége volt ennek a testületnek, a *principatus* korában a városok legfőbb döntéshozó szerve volt a tanács,¹⁹ és ugyanez figyelhető meg a *principatus* végén – a *dominatus* idején is, bár ekkorra már jelentős változásokkal. E testületnek a választások/*nominatio*ók esetén is komoly szerepe volt, mind a források, mind a szakirodalom alapján.²⁰ Mivel pedig a tanácsnak annyira központi szerepe volt általában a városi adminisztrációban és konkrétan a *nominatio*ban is, így amíg az egyiptomi városokban nincs tanács, feleslegesnek is tűnik bármilyen párhuzamot keresni.

A következőkben tehát mielőtt még a 3. századi papiruszok alapján messzemenő következtetéseket vonnánk le a birodalom egészére vonatkozóan, megvizsgálom, hogy általában mennyire helytállóak az Egyiptom „*Sonderstellung*”-ját feltételező vélemények, hogyan alakult a városok sorsa a római hódítást követően, és végül, hogy ezek alapján mennyire

ce)]; Finály: 1) (új.) megnevezés; 2) (ösk.) szó; 3) kinevezés, n. in *alicuius locum*; néha csak = ajánlás, jelölés, a jelölt neve előterjesztése; 4) szónoklattani msz. elnevezés = helyes nevezet alkalmazása olyan valamire, a minnek még nincs neve. *Onomasia*: LSJ: name; nomination for office; expression, language.

¹⁸ Jó példa erre a LJS szócikke, ahol a terminus technicus értelem (*nomination for office*) mellett olyan példákat találunk, amelyekből valójában nem derül ki, hogy pontosan pályázókról vagy kinevezettekről van szó: Jul. *Mis.* 368b; POxy. 1642.3; 2130.12 (mind Kr. u. 3. sz.): tisztségekről, *leiturgiákról* van szó, de nem derül ki az *onomasia* pontos jelentéstartalma (a választás folyamatáról, vagy már a kinevezésről van-e szó, ti. mindkét esetben lehet fellebbezni, a jelölés ellen és a megválasztás ellen is, így ez önmagában nem döntő).

¹⁹ A városi tanács szerepéről bőséges forrásokkal rendelkezünk a Kr. e. 1. és Kr. u. 1. századból fennmaradt városi törvényekből. Az ún. *lex Flavia municipalis* szerint a tanács dönt pl. a gyámok kijelöléséről (29), a követek küldéséről (45/G-47/I), a *patronusok* választásáról (61), a közpénzekkel való elszámolásról (67, 69) stb., összefoglalóan lásd Mentxaka 1993. A *principatus* végétől *curialis*-ként lesz a korábbiaknál is nagyobb jelentőségük. A keleti városokhoz lásd Jones klasszikus összefoglalásait (1940 és 1971), újabban Dmitriev 2005, magyarul Szlávik 2014.

²⁰ Lásd Illés 2022.

tekinthetjük a 3. századi egyiptomi városi²¹ viszonyokat tipikusan rómainak vagy görög-rómainak.

Az ellen a koncepció ellen, hogy Egyiptom a római hódítás után speciális terület volt (az uralkodó személyes tulajdona stb.), és hogy a közigazgatás terén alapvetően a ptolemaidák elemek töretlen folyamatossága volt a jellemző, nem előzmények nélkül ugyan, de Lewis indított határozott támadást egy 1970-ben megjelent tanulmányában. Ebben a tanulmányában a „görög-római” Egyiptom koncepcióját támadta, ti. hogy ez a kifejezés összemosza a két korszakot. Kiemelte, hogy a papiruszokból egyre több tipikus római elem azonosítható, már a római uralom első éveiben alapvető változások is vannak (az államigazgatás, hadsereg, adózás, *leiturgiák* stb. területén), és ezek a változások a római Egyiptom életében fontosabbak, mint a görög elemek továbbélése. Példákat hoz a gazdaság és társadalom területéről is, de minket a városok miatt itt leginkább a közigazgatás érdekel. Ezzel kapcsolatban Lewis kiemeli azt a mások által is többször hangsúlyozott vonást, hogy az azonos terminológia félrevezető, ugyanaz a név más-más tartalmat jelölhet (pl. a *stratégos* elveszíti katonai szerepét; a Ptolemaidák alatt igen befolyásos *dioikétés* jelentősége csökken, a tisztéségek – az adószedéssel együtt – elindulnak a *leiturgiá*vá válás útján; a királyi flotta helyett majd *leiturgosok* szállítják a gabonát stb.). Azaz az adminisztrációban jelentősebb a változás, mint a folytonosság; a változatlanosság álarc (terminológia) mögött jelentős változásokat hoz a római hódítás. Minél alaposabban vizsgáljuk Egyiptomot, annál kevésbé tűnik egyedinek, és annál inkább hasonlít – leginkább – a keleti provinciákhoz. Speciális helyzetben van ugyan, de ez sokkal kevésbé abszolút, mint addig feltételezték.²² Ugyanezt erősíti meg 1984-es tanulmányában is,²³ reagálva az 1970-es tanulmányát ért kritikákra, kiemeli azt – amit valójában már a korábbi tanulmánya is tartalmazott –, hogy nem kell választanunk a két koncepció (*continuity* vs. *change*) között, van folyamatosság is (elsősorban a mezőgazdaságot és az alacsonyabb rétegek mindennapi életét hozza példaként), de hangsúlyosan van változás is. Lewis megközelítése vált a mai *communis opinio*vá,²⁴ a kutatók ugyanakkor rendre hangsúlyozzák, hogy mindkét szélső álláspont hibás, pl. Capponi Augustusszal kapcsolatban emeli ki, hogy a két véglet (minden római lett vs. semmi érdemi változás) félrevezető, inkább az a kérdés, hogy Augustus hol változtat és hol nem.²⁵ Konszenzus van abban is, hogy Egyiptomot Augustus már a hódítást követően azonnal tényleges provinciává szervezte,²⁶ de abban is, hogy a különböző elemek rómaivá válása (pl. municipalizáció) fokozatos folyamat volt, és Diocletianus idejére lett teljes. Ugyanakkor

²¹ Hangsúlyozottan a nagyobb településekről (*métropolis*) van szó, nem a falvakról stb., mivel ott más jellegű a közigazgatás. Diocletianus reformjai után a Kr. u. 4. századra már egyértelműen „tipikus” *provinciá*kat találunk Egyiptomban, lásd Speidel 2019, 575.; Kruse 2019, 121. (a városokat illetően fontos változás, hogy ekkor lesz a *métropolis*ból *civitas*, a *chóráb*ból pedig *territorium*), Elmaghrabi 2021, 46. és különösen Haggag 2021, 171–172.

²² Lewis 1970.

²³ Lewis 1984.

²⁴ Kritikus hangok természetesen vannak, még azok között is, akik Lewis alapvető koncepcióját elfogadják, Jördens (2013, 53–56.) és Rathbone (2013, 75–76.) is kiemeli például a romanizáció mibenlétét érintő viták hatását a kérdésre, ti. hogy Lewis tanulmányainak idején még más volt a romanizáció koncepciója.

²⁵ Capponi 2005, *passim*, de lásd pl. 3. és 26.

²⁶ Pl. Capponi 2005; Kruse 2019, 119.; Elmaghrabi 2021, 46–47.

Rathbone kiemeli, hogy mivel Augustus uralma eleve számos téren radikális változást hoz az egész birodalomban, különösen nehéz kérdés a korai időszakban, hogy Egyiptomban mi tipikus, mi nem.²⁷ Abban is van vita a kutatók között, hogy mennyire tekintik élesnek a törést,²⁸ és ezzel összefüggésben, hogy mikorra lesz Egyiptom „tipikus provincia”.²⁹

A kutatók egy jelentős része teljes joggal érvel amellett is, hogy a forrásadottságok is szerepet játszhatnak Egyiptom „atipikusságának” látszatában,³⁰ minden területnek van korábbi története, a római tartományok nem a semmiből jöttek létre, és ez hat(hat)ott a római provincia működésére is. Azaz minden provinciának bizonyosan vannak speciális sajátosságai, de az egyiptomi papiruszokéhoz hasonló forrásanyag nélkül ezt nem tudjuk feltérképezni, ennek megfelelően Egyiptom csak annyiban atipikus tartomány, hogy egyes vonásairól sokkal több információval rendelkezünk. Ha a többi tartományból is rendelkeznénk hasonló anyaggal, azok is speciálisnak tünnének.³¹

Ezzel el is jutottunk a minket érdeklő kérdéshez: ha Egyiptom már Augustustól kezdve megindult a „tipikus” római provinciává válás útján, akkor az egyiptomi anyag felhasználható-e általában a birodalom egészének vagy esetleg csak a szintén görög múlttal is rendelkező keleti tartományoknak a vizsgálatához? A fentiek fényében nem meglepő, hogy a hagyományos válasz a nem, a mai *communis opinio* azonban az, hogy elvi szinten és általánosságban az egyiptomi anyag *mutatis mutandis*³² felhasználható a birodalom egyéb területeinek megértéséhez is.³³ Rathbone kifejezetten hangsúlyozza az egyiptomi anyag kiterjesztésének szükségességét a birodalom egészére, valamint Egyiptom vizsgálatát a római történelem tágabb kontextusában.³⁴

Láttuk tehát, hogy *a priori* nem tekinthetjük a papiruszokat mindenképpen elvetendő forrásnak az egyéb tartományokban lévő városigazgatás vizsgálata során, ugyanakkor azt is, hogy Egyiptom rómaivá válása hosszabb folyamat, és nem minden területen volt ugyanolyan gyors a változás, sőt, úgy tűnik, hogy éppen az adminisztráció alsóbb szintje az, ahol

²⁷ Rathbone 2013, 75., ráadásul a dokumentumok eloszlása is aránytalan, éppen az 1. századból van a legkevesebb adat, vö. Derda 2019, 52.

²⁸ Torres-González – Ruiz-Montiel – Flores Rivas (2022, 66.) szerint nincs éles váltás és teljes körű adminisztratív átszervezés, Kruse (2019, 120.) viszont bizonyos elemek éles és azonnali változására utal (pl. a császár nem fáraó), ugyanakkor kiemeli, hogy az egyiptomi adminisztráció sajátosságai fokozatosan eltűnnek, és a közigazgatás a szokásos római tartományi közigazgatáshoz kezd hasonlítani.

²⁹ Még az 1., de bizonyos mértékben a 2. században is lehetnek tovább élő elemek, vö. Rathbone 2013, 74.

³⁰ Azt persze nem vitatják, hogy a birodalomban speciális helyzetben volt Egyiptom, pl. *praefectus* a helytartó stb., vö. Derda 2019, 58.

³¹ Bowman – Rathbone 2005, 108.; Rathbone 2013, 76.; Derda 2019, 69.; Speidel 2019, 577. (valójában nincs tipikus tartomány, csak a többről ezt nem tudjuk).

³² A körülményesen óvatos fogalmazás nem véletlen, senki nem feltételezi, hogy az egyiptomi eredményeket minden téren és minden további nélkül rávetíthetjük a többi területre.

³³ Lewis 1984, 1078.: nem szó szerint alkalmazva, de az egyiptomi jelenségek fényt vethetnek a birodalom egészére. Capponi (2005, 51–63.) a jogrendszert vizsgálja, mennyire világíthatja meg az egyiptomi papiruszanyag a *Digestában* tükröződő római jogot (elsősorban a magánjog területén). Lásd még pl. Capponi 2005, 170.; Derda 2019, 69.; Speidel 2019, 574–575.

³⁴ Rathbone 2013, 74–75.: „*the documents of Egypt can and must be used to expand our understanding of Roman imperial rule in general*”. A továbbiakban kiemeli Egyiptom hatását (pl. *idios logos*) az általános római tartományigazgatásra.

a korábbi elemek tovább élnek. Capponi³⁵ szerint az adminisztratív „*superstructure*” ugyanolyan, mint máshol, de Róma a *chóra* városaiban és falvaiban hajlamos volt megőrizni a már meglévő adminisztrációt. Más szerzők is azt emelik ki, hogy a „*continuity*” lokális szinten jobban látható, mint a központi igazgatásban,³⁶ persze itt mindig szem előtt kell tartanunk azt is, hogy pusztán az elnevezés azonossága még nem feltétlenül jelenti a funkció azonosságát is. Ennek megfelelően érdemes részletesen is megvizsgálni, hogy mi történik az egyiptomi városokkal a római hódítás után. A fő kérdés az, feltételezhetjük-e, hogy a Kr. u. 3. században már nagy vonalakban római mintákat követ a városigazgatás.

Azt már most érdemes tisztáznunk, hogy az *onomasia* szempontjából a Kr. u. 3. századi *métropolisok*ból származó papiruszoknak van jelentősége, így elsősorban erre kell fókuszálnunk. A *métropolisok* az egyes *nomosok* fővárosai, rangban és presztízsből a hagyományos görög³⁷ városok és a vidéki területeken lévő falvak³⁸ között álltak. Ahogy arra már utaltunk, Diocletianus után, tehát a 4. században már a szokásos római típusú városigazgatással számolhatunk Egyiptomban.³⁹

Volt ugyan olyan vélemény, hogy a Severus-kor előtt egyáltalán nem volt municipális szervezet Egyiptomban, de úgy tűnik, hogy a municipalizációs folyamat már Augustus alatt megindul.⁴⁰ Ugyanakkor azt is szem előtt kell tartanunk, hogy a római hódítás idején a görög városoktól eltekintve Egyiptomban alulfejlett az urbanizáció. Mivel pedig a római adminisztráció számos feladatot a városokra delegált, és Egyiptomban nem tartotta fenn a Ptolemaidák teljes központi adminisztrációját, a terület működtetéséhez városokra volt szüksége. Ennek megfelelően a *métropolisok* fognak idővel görög típusú *polis*sá válni, például a *leiturgiarendszer* bevezetésével, a földbirtokos réteg megerősítésével,⁴¹ de a *bulé* sokáig hiányzik, így nincs is igazi *autonomia*.⁴² Nagyjából a 2. század második felére már határozottan *polis* jellegű városigazgatást találunk,⁴³ de *bulé* még mindig nincs.

A *métropolisok* számára majd Septimus Severus engedélyezi a *bulé*k létrehozását egyiptomi útja során.⁴⁴ Közvetlen forrásunk ugyan csak Alexandriára vonatkozóan van,⁴⁵ mégis

³⁵ Capponi 2005, 25–27.

³⁶ Bowman – Rathbone 1992, 111.; Kruse 2019, 121.; Elmaghrabi 2021, 53.

³⁷ Alexandria, Ptolemais, Naukratis, majd 130-tól Antinoopolis, ezekhez lásd Lewis 1970, 11.; Bowman 1971, 11–14.; Bowman – Rathbone 1992, 108–109. és 115–120.; Rathbone 2013, 88–89.

³⁸ *Kómai*: Bagnall 2021c, 250–251.: a lakosság többsége falvakban él, de róluk főleg a városias központban lévő tisztviselők révén kapunk információt.

³⁹ Lásd pl. Kruse 2019, 121.; Haggag 2021, 171–172., a későbbi fejlődéshez lásd Bagnall 2021d.

⁴⁰ Bowman – Rathbone 1992, 107–108. és 120–126.; Capponi 2005, 173. Hagedorn (2007) szerint az 1. században vitatható és nehezen dokumentálható a folyamat, valamint a helyi eltérésekre is felhívja a figyelmet. A municipális jelleg megjelenését csak az 1. század legvégére teszi, fő paraméternek azt tekinti, hogy meddig vannak államilag kinevezett tisztviselők, és mikortól helyi választás/kijelölés.

⁴¹ Bowman 1971, 15–17.; Capponi 2005, 65–66.; Bagnall 2021a, 92–94.; Bagnall 2021b, 121–122.; Elmaghrabi 2021; Torres-González – Ruiz-Montiel – Flores Rivas 2022, 66–69.

⁴² A tanács jelentőségét lásd fent.

⁴³ Rathbone 2013, 86.; Jördens 2013, 70.: a 2. sz. 3. harmadára: „*endgültige Ausbildung der Strukturen municipaler Selbstverwaltung*”. A folyamathoz lásd még Kruse 2019; Derda 2019, 60.: bár formálisan nem *polisok*, de még a *komé*knak is vannak városias vonásai, Torres-González – Ruiz-Montiel – Melchor Gil 2022, 77–78.

⁴⁴ Septimus Severus legkésőbb 199. márciusban–áprilisban már Egyiptomban volt, és talán 200 végén, de legkésőbb 202 elején visszatért Szíriába, lásd Halfmann 1986, 217–218.; Kienast – Eck – Heil

igen valószínű az a feltételezés, hogy ekkor kaptak *bulét* a *métropolisok* is,⁴⁶ mivel a *métropolisok buléi* a papiruszokon 201-től adatolhatók. A *bulék* megjelenése egyrészt egységesíti az egyiptomi városok közigazgatását, másrészt pedig a már korábban meginduló és fent említett folyamatokkal együtt (földbirtokos réteg [*hoi apo gymnaseiu*]; *leiturgiarendszer* bevezetése; központi kinevezés helyett helyi választás) ez ahhoz vezetett, hogy a severusi reformokat követően, azaz a 3. században az egyiptomi városok igazgatása nagymértékben hasonult a görög/római városok igazgatásához. Azzal a kivétellel például, hogy a *chóra* Diocletianus idejéig nem tartozott közvetlenül a *métropolisok* igazgatása alá, így ez utóbbi vonástól eltekintve a municipalizáció⁴⁷ folyamata a 3. századra nagyrészt végbe ment.⁴⁸

A fenti összefoglaló egyértelműen abba az irányba mutat, hogy bár a Kr. u. 1–2. században még nem feltétlenül mutat sok párhuzamot az egyiptomi városok igazgatása a többi római tartomány városaival (pl. *bulé* hiánya), a 3. század eleje után már úgy tűnik, a *métropolisok* esetében határozottan görög–római típusú közigazgatást valószínűsíthetünk, így az itt kimutatható tendenciákat felhasználhatjuk a 3. századi általános (pl. a *Digestá*ban is tükröződő) római gyakorlat vizsgálatához.

Lássuk tehát, hogy a 3. századi egyiptomi papiruszok alapján meg tudjuk-e határozni az *onomasia* pontos jelentését. Előljáróban le kell szögezni, hogy a továbbiakban nem teszünk különbséget a tisztségekre (*magistartus*, *arché*), illetve a *munusokra/leiturgiákra* történő jelölés/választás/kinevezés között, mivel terminológiai szinten nem fedezhető fel semmiféle különbség a kettő (ti. a tisztség és a *munus*) között,⁴⁹ sőt különösen az egyiptomi anyagban nem is mindig eldönthető, hogy az adott tevékenység tisztségviselői feladat (*arché*) vagy inkább *munus/leiturgia*, idővel az utóbbiak jelentősége nő, az előbbieket rovasára. Ezzel kapcsolatban fontos, hogy a *leiturgiarendszer* széles körű bevezetése az egyik komoly változás, ami a római hódítás után az egyiptomi városigazgatást érintette.⁵⁰ A pontos vizsgálatot nehezíti, hogy a terminológia gyakran ugyanaz, mint a Ptolemaidák alatt, de a mögötte álló tartalom már más. A korábbi tisztségek *leiturgiává* alakulása, illetve a római típusú *leiturgiarendszer* elterjedése fokozatos folyamat, úgy tűnik, már Augustus, de legkésőbb közvetlen utódai alatt megindult, és a Kr. u. 2. századra már teljesen ki is fejlődött. A fejlődés azonban fokozatos, pl. az 1–2. században még előfordul, hogy a *leiturgosok* fizetést kapnak, csak a kinevezés módja miatt tekinthetjük *leiturgiának* az adott feladatot (köte-

2017, 150. és Lewis 1979. A szakirodalomban vegyesen 199/200, 200, illetve 200/201 szerepel, de ennek a téma szempontjából nincs jelentősége.

⁴⁵ HA *Sept. Sev.* 17.2 *Deinde Alexandrinis ius buletarum dedit, qui sine publico consilio ita ut sub regibus ante vivebant uno iudice contenti, quem Caesar dedisset. ~ Ezután az alexandriaiaknak megadta a jogot, hogy tanácsot állítsanak, mivel eddig községi tanács nélkül úgy éltek, mint előzőleg a maguk királyai alatt, és egyetlen bíróval kellett beérniük, akít még Caesar adott nekik*” (ford. Sipos F.).

⁴⁶ Bowman 1971, 18–19.

⁴⁷ Az vita tárgya – és ezért is írtam görög/rómaidat –, hogy ez a municipalizáció római elemekkel átítatott, de alapvetően görög típusú városigazgatást hozott-e létre, vagy inkább római típusút (vö. Torres-González – Ruiz-Montiel – Flores Rivas 2022, 70.). Bár a 3. században a kettő között jelentős különbségek valószínűleg már nem voltak.

⁴⁸ A részleteket lásd Bowman – Rathbone 1992, Capponi 2005, 81.; Hickey 2021, 186–187.; Bagnall 2021b, 121–122.; Torres-González – Ruiz-Montiel – Flores Rivas 2022, 69–71.

⁴⁹ Vö. Drecoll 1997, 33. és Illés 2022.

⁵⁰ Lewis 1970, 7.

lező, egy adott társadalmi réteget érint és vagyoni alapú).⁵¹ Ugyanakkor arra is van példa, hogy egy *arché* válik kötelezővé, ami pedig inkább a *leiturgiák* sajátossága.⁵² Ez és a terminológiai azonosság igencsak megnehezíti a kronológiai vizsgálatot.⁵³ Míután a fentiekben bemutatam Egyiptom „*Sonderstellungj*át”, érdemes itt is hangsúlyoznom, hogy ez a folyamat, azaz egyes tisztségek *leiturgiá*vá válása nem egyiptomi sajátosság.⁵⁴

Mielőtt az egyiptomi *métropolis*ok választási folyamatát részletesen megvizsgálánk, le kell szögeznünk, hogy csak általánosságokban fogalmazhatunk, mivel – úgy tűnik – nem volt teljesen egységes választási rendszer, változott térben, időben, de még az egyes tisztségek esetében is. Biztosak lehetünk például abban, hogy nem minden hivatal kezdődött ugyanakkor, és nem mindegyik tartott ugyanannyi ideig.⁵⁵ Abban is eltérés volt, hogy a végső szót a *stratégos* vagy az *epistratégos* mondta-e ki.⁵⁶ A témával kapcsolatban Bowman a következő problémákat emeli ki: kevés az egymással kortárs szöveg; így kevés a koherens adat; nincs adat a különböző időintervallumokra (jelöltállítás, választás, a tisztség megkezdése), nehezen vagy egyáltalán nem lehet megkülönböztetni a választási folyamat különböző szakaszait, ez alapján nem állapíthatunk meg egységes, koherens rendszert. Ha volt is ilyen, az a 3. század közepére már szétesett, de az biztos, hogy a 3. században a *bulé* felelőssége a jelöltállítás és a választás.⁵⁷ Ezt kiegészíteném egy magától értetődő, de kellőképpen nem mindig hangsúlyozott problémával, ti. részben a papiruszok töredékessége miatt a kontextus gyakran hiányzik, így, ha van is szó például egy papiruszon az *onomasiá*-ról, gyakran nem derül ki, hogy az adott esetben ez a terminus pontosan mit takar.⁵⁸

A fentieket figyelembe véve a következőképpen vázolhatjuk fel a tisztviselők, és különösen a *leiturgos*ok kinevezésének folyamatát. Helyi szinten történik a „jelöltállítás”, majd ezeket a jelöltek hagyja jóvá, vagy ezek közül a jelöltek közül választ a *stratégos* vagy *epistratégos*, esetenként akár sorsolással, és nevezi ki őket. Minket most elsősorban a helyi szint érdekel, mivel az *onomasia* általában itt jelenik meg, és ez állítható párhuzamba a későrómai jogi szövegekkel.⁵⁹ Amíg nincs *bulé*, addig úgy tűnik, hogy helyi szinten a tisztviselők (*prytanisok*, *koinon tón archontón*) intézik az *onomasiát*, kérdéses, hogy a *démos*-nak volt-e ebben szerepe, vagy hogy egyáltalán létezett-e a *démos* adminisztratív egység-

⁵¹ Rathbone 2013, 84.

⁵² Capponi 2005, 71.

⁵³ A kérdéshez lásd pl. Lewis 1970, 7.; Bowman – Rathbone 1992, 111.; Capponi 2005, 70–81.; Bagnall 2021a; Torres-González – Ruiz-Montiel – Flores Rivas 2022, 82.

⁵⁴ Magie 1950, 61, a római kori Kis-Ázsia görög városaihoz magyarul ld. Szlávik 2014 (a *bulé* és a tisztségek témájához különösen a harmadik kötetet).

⁵⁵ Vö. pl. Lewis 1961, 239. skk. és Lewis 1969b, 255., az eltérő hivatali évkezdet nem egyiptomi sajátosság, vö. Illés 2015.

⁵⁶ Lewis 1969a: alapvetően a *stratégos* iktatta be a *leiturgos*okat, és csak bizonyos esetekben az *epistratégos*, utóbbihoz részletesen lásd Thomas 1982.

⁵⁷ Bowman 1971, 106.

⁵⁸ Lásd pl. fent a LSJ szócikknél.

⁵⁹ Elvi szinten akár kettős *onomasiá*ról is beszélhetünk, ti. helyi szinten állítanak jelöltek (*onomasia*), majd ezek közül helyi szinten választanak/véglegesítik a listát, majd ezeket küldik tovább a *stratégos*nak/*epistratégos*nak (ezt is tekinthetjük *onomasiá*nak), aki adott esetben szintén választ közülük (vagy esetleg meghatározza, hogy kinek pontosan mi lesz a feladata). Ahol megállapítható, ott általában a helyi *onomasiá*ról van szó, így az *onomasia* a gyakorlatban valószínűleg inkább ezt jelentette.

ként.⁶⁰ A *bulé* nélküli folyamatot szemlélteti Wegener rekonstrukciója az 1. századra vonatkozóan. *Eisdosis*: az illetékes írnok⁶¹ állítja össze a jelöltek listáját, *leiturgiánként* 3-3 főt; ezt továbbítja a *stratégos*nak, aki ellenőrzi, hogy minden rendben van-e (a jelöltek teljesítik-e a vagyoni, életkori stb. követelményeket); a *stratégos* továbbküldi az ellenőrzött listát az *epistratégos*nak/*praefectus*nak, aki sorsolás útján határozta meg, hogy ki mikortól és hol, milyen feladatot lát majd el.⁶²

A *bulék* megjelenése után, azaz a 3. század elejétől úgy tűnik, a választási folyamat nagyjából megfelel a görög mintáknak. Jones⁶³ e görög modellt a következőképpen vázolja fel: a keleti *polis*ok a klasszikus athéni mintát követik. A *bulé* összeállít egy listát (*probolé*),⁶⁴ beterjeszti a népgyűlésnek (*probuleuma*), ezt a listát a népgyűlés bővítheti (ismét *probolé*), majd a népgyűlés szavaz (*cheirotonia*). Római hatásra a *bulé* szerepe egyre inkább nőtt.⁶⁵

Egyiptomban a Severus-reform előtt nagyon vegyes a kép (pl. a *magistratus*, de bármely más polgár is nominálhat/jelölhet a *stratégos* előtt stb.). A *bulék* megjelenésével a 3. században standardizálódik kissé a folyamat, a jelöltállítás nem a *stratégos* előtt, hanem a *bulé*ban történt, mint bárhol máshol a birodalom területén. A *stratégos* helyett a *prytanis*⁶⁶ (a *bulé* elnöke) felügyeli a folyamatot, de nem ő nominál, a tényleges választás (*cheirotonia*) pedig nem kerül át hivatalosan a *bulé*hoz, egyszerűen fokozatosan elhal, és csak az előzetes eljárás (*probolé*) marad. Bár Jones munkája igen régi és rövid, nagy vonalakban ma is tartható, kisebb részleteikben módosították, de az egyiptomi források sajátosságai miatt ezek részben a különböző helyi gyakorlatnak tulajdoníthatók. Bizonytalan pl. a *stratégos* és az *epistratégos* tényleges szerepe, nyilvánvalóan ők felügyelik a folyamatot, és hagyják jóvá a jelölteket, de az kérdéses, hogy ez milyen mértékű tényleges beleszólást jelent.⁶⁷ Valószínűleg csak automatikusan jóváhagyták a listákat, vagy mechanikusan sorsoltak a jelöltek közül.⁶⁸ Bowman rekonstrukciója a következő: *onomasia* a *bulé*ban, majd egy kis szünet az esetleges fellebbezések miatt, következik a bizonytalan jelentésű *eiségésis/epipséphismos*, végül a hivatalos *probolé*, és esetleg egy *acclamatio* teszi teljessé a fo-

⁶⁰ Bowman 1971, 15–18.

⁶¹ *Grammateus* és *poleós*, *amphodogrammateus*, *kómogrammateus*.

⁶² Wegener 1956; Thomas 1982, 69. skk. szerint ez csak a tisztségek egy kisebb részére vonatkozott.

⁶³ Jones 1938, hasonlóan Magie 1950, 58–59., 640–641., Asiára vonatkozóan.

⁶⁴ Bár adott esetben nem teljesen szinonim fogalmak, az *onomasia* és a *probolé* jelentéstartalma hasonló lehetett. Torres-González – Ruiz-Montiel – Flores Rivas (2022, 76.) szerint az *onomasia* a *bulé*tagok jelöltállítására, a *probolé* pedig a *prytanis* erre alapuló hivatalos listája. A *probolé*vel kapcsolatos problémákhoz lásd még Dmitriev 1996.

⁶⁵ Azaz a népgyűlés csökken, pl. tényleges szavazás helyett csak formális *acclamatió*val hagyja jóvá a *bulé* által összeállított listát (lásd Illés 2022, különösen 3. és 18. jegyzetek). Jones (1938, 70.) szerint az *acclamatio* a *vestigial remnant of what was once a popular election* (Egyiptommal kapcsolatban jegyzi meg, de a 3–4. századi egyéb területekre is igaz lehet, vö. Magie 1950, 640–641.).

⁶⁶ A *prytanis*ről bővebben lásd Torres-González – Ruiz-Montiel – Melchor Gil 2022.

⁶⁷ Drecoll 1997, 21.: utólagos jóváhagyás a *stratégos/logistés* részéről, de nem a jelöltek közüli választás, hanem a megválasztottak jóváhagyása.

⁶⁸ A választási/kinevezési folyamathoz lásd pl. Lewis 1969; Kruse 2019, 127–131.; Torres-González – Ruiz-Montiel – Flores Rivas 2022, 82–83.; a legrészletesebben Bowman 1971, 98. skk. és Wegener 1948, az *epistratégos* szerepéhez lásd Thomas 1982, 69. skk.

lyamatot.⁶⁹ Ha mindez rendben lement, akkor tekintik megválasztottnak az illetőt (*cheirotonia*).⁷⁰

Az *onomasia* tehát elvileg az egész eljárás legelején szerepelt, annak csak az első szakaszát jelölte, de gyakorlatilag jelölhette a teljes választási folyamatot is, ti., ha éppen annyi személyt jelöltek, amennyire szükség volt, akkor egy „jelölt” (*onomastheis*) *de facto* már megválasztottnak is számított. Ez persze leginkább akkor valószínű, amikor már nincs elég önkéntes, már nem versengenek a posztokért. Ez a folyamat már a Kr. u. 2. században megindulhatott, a 3. században pedig már bizonyosan többször is előfordult, hogy nem volt elég jelentkező,⁷¹ ha nem is mindenhol.⁷² Azaz elvi szinten a 3. században már minden feltétel adott volt ahhoz, hogy az *onomasia* a teljes választási folyamatot jelenthesse.

Lássuk, mit találunk a papiruszokon! Többször előfordul, hogy kontextus hiányában nem tudjuk eldönteni, pontosan mit jelent az *onomasia*,⁷³ és van, amikor az *onomasia* minden bizonnyal nem a teljes folyamatot jelöli, hanem csak a jelöltállítást.⁷⁴ Ugyanakkor azonban van néhány forrás, ahol az *onomasia* – úgy tűnik – a teljes folyamatot jelenti.

Az egyik legfontosabb, Bowman által is kiemelt szöveget (POxy 1412) érdemes teljes terjedelmében idéznünk, és részletesebben megvizsgálnunk.

Αὐ[ρ]ή[λι]ος Ε[ὐδ]αίμων ὁ καὶ Ἑλλάδιος γ[ε]νόμενος εὐθ[η-]
 νίαρχης κοσμητῆς ἐξηγητῆς ὑπομνηματογράφος
 βουλευτῆς τῆ[ς] λαμπροτάτης πόλεως τῶν Ἀλεξανδρέων,
 γ[υ]μνασ[ι]αρχήσας βουλ[ε]υτῆς ἑναρχος πρύτανις τῆς
 5 λαμπρᾶς κ[αὶ] λαμπροτάτης Ὁξυρυγχιτῶν πόλεως,
 τὰ τῆς ἀνακ[ο]μιδῆς τῆς εὐθενείας τῶν [γ]ενναιοτάτων
 στρα[τ]ιωτῶν οὐδὲ βραχεῖαν ἀνάθεσ[ι]ν ἐπιδέχεται, καὶ διὰ τοῦτο,
 καὶ γραμμάτων ἡμᾶς εἰς τοῦτο κατεπειγόντων τοῦ κρα-
 τίστου διοικητοῦ Αὐρηλίου Π[ρ]ωτέα ἔτι [δ]ὲ κ[αὶ] τ[οῦ] κρατίστου
 10 Ἀμμ[ω]νίου, καὶ τῶν πλοίων ἤδη τῶν ὑπ[ο]δεχομένων
 τὰ εἶδη ἐφορμούντων, ἐδέησεν εἰς ἐπιμελητῶν ὄ[νο]-
 μασίαν⁷⁵ συναγαγεῖν πρόσκλητον βουλῆν, ἵνα προτεθείσῃ[ς]
 σκέψεως περὶ μόνου τούτου τοῦ κεφαλαί[ο]υ τῆς ἐλέσειν τὴν
 ταχίστην λάβη τὰ λειτουργήματα. Ἰν[α] οὖν π[άν]τες ἐκόντες
 15 [ᾧ]σι(?) βουλευταὶ τοῦτο γνόν[τε]ς ἐν τῇ σήμερο[ν] ἡ[τ]ίς ἐστ[ι]ν ἡ,

⁶⁹ Drecoll 1997, 33.: a *populus* szerepe legfeljebb formális *acclamatio*, lásd fent.

⁷⁰ Bowman 1971, 104–105.

⁷¹ Ehhez lásd pl. Lewis 1969a; Lewis 1969b; Derda 2019, 63.; Bagnall 2021b; Hickey 2021.

⁷² A helyzet nem homogén, vannak adataink az ellenkezőjére is: SB XVI 12829 (Kr. u. 287), a vonatkozó részlet lényege: „akkor jelöllek, ha te majd az öcsémet jelölöd”, azaz kívánatos a pozíció (vö. Derda 2019, 63.); Lewis 1983: a 2. század végén még önként és örömmel vállalják a *gymnasiarchos*i feladatot.

⁷³ Pl. POxy 1148 (247), vö. Bowman 1971, 99. POxy 1415, vö. Bowman 1971, 101.

⁷⁴ POxy 2130 (267) és POxy 1413 (272), vö. Bowman 1971, 99–100.

⁷⁵ Az eredeti olvasat: εἰς ἐπιμελῆ τῶν δ[η]μοσίαν, így szerepel a POxy 1412-ben (Grenfell – Hunt 1916, 27.) és a Selected Papyri nr. 237-ben is (Hunt – Edgar 1963, 140.), manapság egybehangzóan a fenti olvasat az elfogadott (εἰς ἐπιμελητῶν ὄ[νο]μασίαν). Vö. pl. <https://papyri.info/ddbdp/p.oxy;12;1412#from-app-app01>, letöltés: 2024. 05. 27, ill. David – van Groningen – Kiessling 1958, 136.; Bowman 1971, 102.; Mitthoff 2001, 373., 406. j.

[τὰ γρά]μμ[α]τα δημοσία πρόκειται. καλῶς δ[ε] ἔχειν ἐνόμισα
 [γινώσκει(?)]ν ὑμᾶς δι[ὰ το]ῦδε τοῦ προ[γ]ράμματος συντετα-
 [χέ]ναι ἡμᾶς ὑμῖν συνε[ιδό]σιν πρὸς τὰ κελευσθέντα ὀξέως
 [συναχ]θῆναι, ο[ὐ]δενὸς ἄ[λλο]ν ἐν τῇ παρουσίᾳ συνόδῳ μένον-
 20 [τος, ψ]ηφίσασθαι τε τὰς [τ]ῶν λ[ε]ιτ[ου]ργῶν χειρο[τ]ο[ν]ίας.
 [(ἔτους) β (?) ιε.]

„Aurélios Eudaimón, akit Helladiosnak is neveznek, aki az alexandriaiak igen ragyogó városának (*polis*) *euthénia*rchése,⁷⁶ *kosmétése*,⁷⁷ *exégétése*,⁷⁸ *hypomnématographosa*,⁷⁹ tanácsstagja (*buleutés*) volt, és az oxyrhynchosiak ragyogó és igen ragyogó városának (*polis*) volt *gymnasiarchosa*,⁸⁰ tanácsstagja (*buleutés*) és hivatalban lévő *prytanis*.”

(6) Az igen bátor katonák ellátmányának felszállítása⁸¹ még egy rövid késlekedést sem tűr, ezért és mivel erre sürget minket a legkiválóbb (*kratistos*, lat. *egregius*) tartományi kormányzó (*dioikétés*), Aurélios Próteas, de még a legkiválóbb (*kratistos*, lat. *egregius*) Ammónios levele is (10), továbbá az ellátmányt (*eidós*, lat. *annona militaris*) szállító hajók már lehorgonyoztak, szükségessé vált egy rendkívüli (*prosklétos*) tanácsülés (*bulé*) összehívása az *epimelétesek* (lat. *curator*) *onomasiája* céljából, hogy ennek az egyetlen témának az előterjesztését és megvitatását követően ezek a közszolgálatok (*leiturgéma*) a lehető leggyorsabban megvalósuljanak. (14) (Mindez) írásban nyilvánosan ki van hirdetve, hogy minden tanácstag értesülve erről, készségesen megjelenjen (?) a mai, tudniillik 15-i (tanácsülésen). (16) Helyesnek véltem, hogy e hirdetmény (*programma*) révén értesüljetekek arról, hogy elrendeltem, minderről értesülve gyorsan gyűljetekek össze az utasításoknak megfelelően, mivel pedig semmilyen másik ügy nem maradt a jelen gyűlésen (*synodos*), szavazatok (*pséphizó*) a közszolgálatot végzők (*leiturgos*) megválasztásáról/kinevezéséről (*cheirotónia*).⁸²

Második (?) év ... hónap 15-e.⁸³”

E hirdetményből (*programma*) megtudjuk, hogy Aurélios Eudaimón, aki miután Alexandriában is szép karriert futott be,⁸⁴ Oxyrhynchos városában is volt *gymnasiarchos*, ta-

⁷⁶ Az élelmiszerellátásért felelős tisztségviselő (idővel bizonyos tisztségek már inkább a *leiturgiák* körébe tartoznak, lásd fent, és adott esetben a pontos feladatkörük is kérdéses), vö. Drecoll 1997, 97–98.

⁷⁷ Leginkább pénzügyekkel foglalkozó tisztségviselő, Drecoll 1997, 100–101.

⁷⁸ Pénzügyekkel, *ephébosokkal*, gyámsági ügyekkel foglalkozó tisztségviselő, Drecoll 1997, 98–99.

⁷⁹ „Jegyző”, különböző nyilvántartásokat vezető tisztségviselő, Drecoll 1997, 103–104.

⁸⁰ Eredetileg a *gymnaseion* élén álló tisztségviselő, aki a *gymnaseion* ügyeit intézi, pl. olajellátás, később egyéb funkciókat is kap (fürdők, adók stb.), és az egyik legtekintélyesebb tisztség lesz, vö. Drecoll 1997, 79–85.

⁸¹ *Anakomidé*, az *ana-* a görögben általában a szárazföld belsejébe vagy a felfelé irányt jelenti (vö. Xenophón és Arrhianos *Anabasisa*), Egyiptomban pedig a Níluson felfelé irányt, lásd Mitthoff 2001, 89.

⁸² A *cheirotónia* jelentéséhez (~ lat. *creatio*, azaz kinevezés, választás) lásd Lewis 1982, 64.

⁸³ A pontos keltezés a dolgozat szempontjából nem releváns, Grenfell – Hunt (1916, 26.) szerint a papirusz 284 körüli; Mitthoff (2001, 373–374.) proszopográfiai és történeti alapon 279–281-re keltezi. Ha Mitthoff feltételezését (egy, a *blemmysók* ellen 279–281-ben harcoló, Felső-Egyiptomban állomásozó katonai alakulat ellátmányáról lenne szó, vö. Updegraff 1988, 70–71.) nem is fogadnánk el, proszopográfiai alapon a 280 körüli keltezés bizonyosnak tűnik, Aurélios Próteas 281–284 között bizonyosan *dioikétés* volt (vö. Hagedorn 1985, 206.), Ammónios pedig, amennyiben az azonosítás helyes, 279-es és 280-as keltezésű dokumentumokon szerepel (vö. PLRE I *Ammonius* 7).

nácstag, és a hirdetmény kibocsátásának idején hivatalban lévő *prytanis*. *Prytanisként* ő volt a városi tanács (*bulé*) „elnöke”, s ilyen minőségében az ő felelőssége volt a tanács összehívása, az ülés elnöklése és levezetése, s különösen a hivatalokra és *leiturgiákra* történő jelölések, választások lebonyolítása.⁸⁵ A *prytanis* a tanácsulást még a hirdetmény kibocsátásának napjára hívja össze, ez önmagában nem példa nélküli.⁸⁶ Az azonban mindenképpen a helyzet rendkívüliségére utal, hogy nagyon gyors döntésre van szükség a katonáknak szóló gabonaszállítás miatt, erre hívja fel levélben a figyelmet két lovagi rangú tisztviselő és arra a tényre, hogy a hajók már a kikötőben horgonyoznak. Hogy a sietséget valami rendkívüli katonai helyzet indokolta, vagy csak az, hogy elmaradtak a szokásos *annona* beszolgáltatásával, a jelen dolgozat szempontjából nem releváns. Ahogy az sem, hogy pontosan milyen katonai egységeknek és hova szállítják az ellátmányt,⁸⁷ vagy hogy az érintett *leiturgéma* pontosan milyen tartalmú.⁸⁸

Azt azonban mindenképpen ki kell emelnünk, hogy a gyűlést intézők (*epiméletés, curator*) *jelölése* (εις επιμελητῶν ὀ[vo]μασίαν) céljából hívták össze, a végén viszont a közszolgálatot végzők *megválasztásáról* kell dönteni ([ψ]ηφίσασθαί τε τὰς [τ]ῶν λ[ειτ]ουργῶν χειρο[τ]ο[v]ίας). A szövegből egyrészt kiderül, hogy a két aktus ugyanazon a napon, ugyanazon a gyűlésen történik,⁸⁹ azaz legrosszabb esetben is egyszerre történt a jelölés és a megválasztás, de sokkal valószínűbb, hogy a két aktus szinonimaként szerepel. Ha ugyanis az *onomasia* csak a jelölés, az nem oldja meg a problémát, azaz a gyűlés célja értelemszerűen a *leiturgosok* kinevezése kellett, hogy legyen, nem csak a *leiturgiára* jelöltek kinevezése, akiket azután majd később meg is kellett választani. Akármelyik fenti értelmezést is fogadjuk el, ti. a helyzet azért rendkívüli, mert elmaradtak a szokásos *leiturgosok* megválasztásával, és ezt hirtelen pótolni kell, vagy mert egy soron kívüli, előre nem látott közfeladatot kell ellátni, elvileg érvelhetnénk amellett,⁹⁰ hogy itt csak hirtelen szükséghelyzet miatt zajlik egy időben az *onomasia* és a *cheirotonia*. Ugyanakkor fontos tény, hogy erre a szövegben semmiféle utalás nincs, teljesen magától értetődő természetességgel használja szinonimaként a két fogalmat. Ha maga az eljárás rendkívüli lenne, azaz alapesetben nem szokás az *onomasiát* a *cheirotoniával* összemosni, de az idő rövideje miatt most mégis így kell eljárni, akkor ezt a szöveg egyszerűen jelezhetné is, pl. εις επιμελητῶν ὀ[vo]μασίαν helyett εις επιμελητῶν ὀνομασίαν καὶ χειροτονίαν, vagy valami hasonló szófordulattal. Ezt

⁸⁴ Alexandriai *cursus honorum*ával kapcsolatban általában a tisztségek sorrendjét szokták vizsgálni, ti. hogy emelkedő vagy csökkenő sorrendben szerepelnek-e a különböző pozíciók stb. (vö. Grenfell – Hunt 1916, 28–30., újabban Drecoll 1997, 101–103.), ez a kérdés a jelen dolgozat témáját nem érinti.

⁸⁵ A *prytanishoz* lásd Torres-González – Ruiz-Montiel – Melchor Gil 2022.

⁸⁶ Grenfell – Hunt 1916, 30–31.

⁸⁷ Szóba jöhet pl. Babilón (Grenfell – Hunt 1916, 26.), de Mithoff (2001, 374.) az *anakomidé* szó alapján meggyőzően érvel amellett, hogy a Níluson felfelé kellett szállítani az ellátmányt, illetve összekapcsolja egy *blemmysök* elleni háborúval, lásd fent.

⁸⁸ Grenfell – Hunt (1916, 26.) szerint a hajók állami hajók (ezt vitatja Johnson 1959, 401., 39. j.), így a vízi és a szárazföldi szállítást kell felügyelni, de a *naukléria* sem zárható ki (vö. Grenfell – Hunt 1916, 30. és Mithoff 2001, 373.), ez esetben hajókat is kell állítaniuk.

⁸⁹ A *creatio* és *nominatio* egyidejűségét látjuk pl. a *Digestában* is: Ulp. *Dig.* 50.8.2.7: *Si eo tempore, quo nominatus est, idoneus, postea lapsus facultatibus damnus debitis rei publicae dederit: quia fortuitus casus nullum humanum consilium providere potest, creator hoc nomine nihil praestare debet*, bővebben lásd Illés 2022.

⁹⁰ Ezt teszi pl. Bowman (1971, 102.), véleményem szerint indoklatlanul.

annál is inkább elváránk, mert komoly jelentősége lehet a tanácsstagok megjelenésének a motivációjára vonatkozóan annak, hogy egyelőre csak a jelöltállítás történik meg és végleges döntés még nem lesz, vagy a végleges döntés is meg fog születni. Így Bowmannal egyetértve azt kell mondanunk, ez a szöveg valóban azt bizonyítja, hogy az *onomasia* itt nem a pályázónak jelölés, hanem a megválasztás/kinevezés értelemben szerepel, azaz a teljes választási folyamatot jelöli, csakúgy mint a *nominatio* és a *creatio* a latin szövegekben.

Hasonló a helyzet a 4. században is, a PGiss 54⁹¹ papiruszon is *annona militaris* szállítására kijelölt személyről van szó, akinek csak az *onomasiája* kerül szóba (ὀνομάσθης, ἢ ὀνομασία), a megválasztása nem, mégis mennie kell a hajókért. Ennek a forrásnak az értelmezésével kapcsolatban azonban az a probléma, hogy nem tudjuk, pontosan mi történik az *onomasiájával*: ἔμαθεσ, ὅτι ἐκηρώθη/ἐκηρούσθη ἢ ὀνομασία. Nem világos ugyanis, mit jelent a *kéryó/kéroó* ige, a kiadó szerint szövegromlás lehet és esetleg megerősítésről, jóváhagyásról, kihirdetésről stb. lehet szó.⁹² Mindenesetre az *onomasiát* követő választásról itt sincs szó, és úgy tűnik, ami a *buléra* tartozott, az már megtörtént, azaz az *onomasia* itt is a teljes folyamatot jelöli, hiszen *onomastheisként* már el kellett látnia a feladatot.⁹³ A PSI 684⁹⁴ szerint a *bulé onomasiája* alapján kell kiállítani az *exactorokat*,⁹⁵ de nincs szó a *bulé cheirotoniájáról* stb., így valószínűleg itt is az *onomasia* jelenti az egész eljárást, bár azt el kell ismerni, hogy az utóbbi két példa önmagában nem feltétlenül bizonyító erejű, szemben az elsővel.

Azt is ki kell emelnünk, hogy az *onomasia* mellett ráadásul egyéb terminus technicusok is hasonló irányba változnak: az eredetileg pályázónak jelölés jelentésű *anadidómi* és *eisdidómi* szavak is már a Kr. u. 2. században adatolhatóan jelentik a megválasztást, kinevezést is, a 3. századtól pedig az egész folyamatot.⁹⁶

Összegezve megállapíthatjuk, hogy a terminológia szintjén a *nominatio* és az *onomasia*, úgy tűnik, ugyanazon a jelentésváltozáson megy keresztül, körülbelül ugyanakkor (a Kr. u. 3. századra). Az egyiptomi anyagban kevésbé tűnik teljesnek ez a változás, de ha egyéb provinciákból is rendelkeznenék ilyen típusú részletes adatokkal, a napi működést konkrétan dokumentáló feljegyzésekkel (jegyzőkönyvek, hirdetmények), valószínűleg ugyanígy találkozánk anomáliákkal.

Következtetés: a jogforrások vizsgálatának eredményével⁹⁷ összhangban a papiruszok vizsgálata is azt mutatja, hogy az *onomasia* a jelölés helyett/mellett a megválasztást/kinevezést, azaz a teljes választási folyamatot is jelentette, ugyanakkor az egyiptomi anyag nem tűnik olyan egységesnek e téren, mint a jogforrások. Ez jelentheti azt, hogy a terminológia

⁹¹ Bowman 1971, 103. Lásd még Mitthoff 2001, 526–527., 576. <https://papyri.info/ddbdp/p.giss;1;54#to-app-app02>.

⁹² PGiss II *ad loc.*: *geprüft, verkündigt, bestätigt, ein Diplom auf Wachs ausgestellt.*

⁹³ Bár ezt Bowman nem említi, de elképzelhető, hogy a Lewis (1961, 234–235.) által feltételezett eset fordult itt is elő, és a több *onomastheis* közül végül a szóban forgó személy a tényleges és végleges *leiturgos*, és az ἐκηρώθη/ἐκηρούσθη az erről való döntést, értesítést jelenti. De ebben az esetben is ez már *bulén* kívüli döntés, az *onomasia* a *bulén* belül már megtörtént, a véglegesítés a *stratégos/epi-stratégos* feladata (ehhez lásd még Thomas 1982, 69–74.).

⁹⁴ Lásd <https://papyri.info/ddbdp/psi;6;684>, vö. Bowman 1971, 103.

⁹⁵ Τοὺς ἐξάκτορας ἐξ ὀ[vo]μασίας τῆς βουλῆς δεῖν κ[α(?)]ταστ[αθῆναι(?)].

⁹⁶ Lewis 1982, 58. és 60.

⁹⁷ Illés 2022.

összemosódása Egyiptomban még nem ment teljesen végbe, de valószínűbb, hogy az eltérés háttérében az áll, hogy a jogforrások elvi megfontolásokat tükröznek, a papiruszok pedig a hétköznapi gyakorlatot.⁹⁸ Ennek megfelelően, ha Egyiptomon kívül is rendelkez-nénk részletes anyaggal a választásokat illetően, valószínűleg ott is találhatnánk anomáliákat a jogforrásokból leszűrt szabályok (*nominatio=creatio*) alól. Ugyanakkor az a tendencia mindkét forrásanyagból egyértelmű, hogy az eredeti választási eljárás egyetlen része, a pályázók jelölése (*nominatio/onomasia*), idővel az egész választási folyamatot jelenthette és jelentette is, és semmi nyoma annak, hogy ezt követnie kellett volna egy utólagos formális jóváhagyásnak, akár csak *acclamatio* formájában is.

Bibliográfia

- Abbott – Johnson 1926 = Abbott, F. F. – Johnson, A. C.: *Municipal Administration in the Roman Empire*. Princeton.
- Astin 1969 = Astin, A. E.: Nominare in Accounts of Elections in the Early Principate. *Latomus* 28: 863–874.
- Bagnall 2021a = Bagnall, R. S.: The Development of Urban Elites. In: *Roman Egypt. A History*. Ed. Bagnall, R. S. Cambridge, 92–95.
- Bagnall 2021b = Bagnall, R. S.: The Continued Rise of Urbanism and the Elite. In: *Roman Egypt. A History*. Ed. Bagnall, R. S. Cambridge, 121–130.
- Bagnall 2021c = Bagnall, R. S.: Egyptian Villages in Late Antiquity. In: *Roman Egypt. A History*. Ed. Bagnall, R. S. Cambridge, 250–258.
- Bagnall 2021d = Bagnall, R. S.: City and Country: Dependence and Divergence. In: *Roman Egypt. A History*. Ed. Bagnall, R. S. Cambridge, 263–268.
- Bowman 1971 = Bowman, A. K.: *The Town Councils of Roman Egypt*. Toronto.
- Bowman – Rathbone 1992 = Bowman, A. K. – Rathbone, D.: Cities and Administration in Roman Egypt. *The Journal of Roman Studies* 82: 107–127.
- Capponi 2005 = Capponi, L.: *Augustan Egypt. The Creation of a Roman Province*. New York–London.
- David – van Groningen – Kiessling 1958 = David, M. – van Groningen, B. A. – Kiessling, E.: *Berichtigungsliste des griechischen Papyrusurkunden aus Ägypten III*. Leiden.
- Derda 2019 = Derda, T.: A Roman Province in the Eastern Mediterranean. In: *A Companion to Greco-Roman and Late Antique Egypt*. Ed. Vandorpe, K. Hoboken–Medford, 51–69.
- Dmitriev 1996 = Dmitriev, S. V.: Προβολή and ἀντιπροβολή in Electoral Procedure in Oinoanda. *Latomus* 55.1: 112–126.
- Dmitriev 2005 = Dmitriev, S.: *City Government in Hellenistic and Roman Asia Minor*. Oxford.
- Drecoll 1997 = Drecoll, C.: *Die Liturgien im römischen Kaiserreich des 3. und 4. Jh. n. Chr.* Stuttgart.
- Elmaghrabi 2021 = Elmaghrabi, M. G.: Government and Administration: Continuity and Change from the Ptolemies to the Romans. In: *Roman Egypt. A History*. Ed. Bagnall, R. S. Cambridge, 46–59.

⁹⁸ Vö. Drecoll 1997, 236. skk. a *munusokkal* kapcsolatban.

- Frei-Stolba 1967 = Frei-Stolba, R.: *Untersuchungen zu den Wahlen in der römischen Kaiserzeit*. Zürich.
- Grenfell – Hunt 1916 = Grenfell, B. P. – Hunt, A. S.: *The Oxyrhynchus Papyri XII*. London.
- Hagedorn 1985 = Hagedorn, D.: Zum Amt des διοικητής im römischen Aegypten. *Yale Classical Studies* 28: 167–210.
- Hagedorn 2007 = Hagedorn, D.: The Emergence of Municipal Offices in the Nome-capitals of Egypt. In: *Oxyrhynchus. A City and its Texts*. Eds. Bowman, A. K. – Coles, R. A. – Gonis, N. – Obbink, D. – Parsons, P. J. London, 194–204.
- Haggag, M. 2021 = Haggag, M.: Diocletian’s Reforms of Administration, Coinage, and Taxation. In: *Roman Egypt. A History*. Ed. Bagnall, R. S. Cambridge, 169–178.
- Halfmann 1986 = Halfmann, H.: *Itinera principum: Geschichte und Typologie der Kaiserreisen im Römischen Reich*. Stuttgart.
- Hickey 2021 = Hickey, T. M.: Elite Struggles for Wealth and Power and the Rise of a New Aristocracy. In: *Roman Egypt. A History*. Ed. Bagnall, R. S. Cambridge, 186–190.
- Hunt – Edgar 1963 = Hunt, A. S. – Edgar, C. C.: *Select Papyri in Five Volumes. Vol. II. Non-Literary Papyri, Public Documents*. Cambridge.
- Illés 2015 = Illés I. Á.: Július 1. mint a városi tisztségviselők hivatalba lépésének időpontja: egy tudománytörténeti mítosz? *Acta Antiqua et Archaeologica Supplementum XIV. Tanulmányok a 70 éves Wojtilla Gyula tiszteletére*. Szeged, 43–68.
- Illés 2022 = Illés I. Á.: A helyi tisztségviselők nominációja a késő római kodifikációban. *Acta Historica Universitatis Szegediensis* 147/2: 29–37.
- Jacques 1984 = Jacques, F.: *Le privilège de la liberté. Politique impériale et autonomie municipale dans les cités de l’Occident romain (161–244)*. Roma.
- Johnson 1959 = Johnson, A. C.: *Roman Egypt to the Reign of Diocletian*. (The Economic Survey of Ancient Rome II.). Paterson.
- Jones 1938 = Jones, A. H. M.: The Elections of the Metropolitan Magistrates in Egypt. *Journal of Egyptian Archaeology* 24: 65–72.
- Jones 1940 = Jones, A. H. M.: *The Greek City from Alexander to Justinian*. Oxford.
- Jones 1971 = Jones, A. H. M.: *The Cities of the Eastern Roman Empire*. Oxford.
- Jördens 2013 = Jördens, A.: Roms Herrschaft über Ägypten. *Journal of Juristic Papyrology* 43: 51–72.
- Kienast – Eck – Heil 2017⁶ = Kienast, D. – Eck, W. – Heil, M.: *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*. Darmstadt.
- Kruse 2019 = Kruse, Th.: The Branches of Roman and Byzantine Government, and the Role of Cities, the Church, and Elite Groups. In: *A Companion to Greco-roman and Late Antique Egypt*. Ed. Vandorpe, K. Hoboken–Medford, 119–138.
- Levick 1967 = Levick, B. M.: Imperial Control of the Elections under the Early Principate: Commendatio, Suffragatio, and Nominatio. *Historia* 16: 207–230.
- Lewis 1961 = Lewis, N.: Leitourgia Studies. In: *Proceedings of the IX International Congress of Papyrology*, Oslo, 19–22 August 1958. Hertford, 233–245.
- Lewis 1969a = Lewis, N.: The Limited Role of the Epistrategos in Liturgic Appointments. *Chronique d’Égypte* 44: 339–344.
- Lewis 1969b = Lewis, N.: On the Starting Date of Liturgies in Roman Egypt. *Transactions of the American Philological Association* 100: 255–260.

- Lewis 1970 = Lewis, N.: Greco-Roman Egypt: Fact or Fiction? In: *Proceedings of the Twelfth International Congress of Papyrology, Ann Arbor, 13–17 August 1968*. Toronto, 3–14.
- Lewis 1979 = Lewis, N.: When Did Septimus Severus Reach Egypt? *Historia* 28: 253–254.
- Lewis 1982 = Lewis, N.: *The Compulsory Public Services of Roman Egypt*. Firenze.
- Lewis 1983 = Lewis, N.: The Metropolitan Gymnasiarchy, Heritable and Salable (A Re-examination of CPR VII 4). *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 51: 85–91.
- Lewis 1984 = Lewis, N.: The Romanity of Roman Egypt: a Growing Consensus. In: *Atti del XVII Congresso Internazionale di Papirologia (Napoli, 19–26 maggio 1983)*. Naples, 1077–1084.
- Magie 1950 = Magie, D.: *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century after Christ vol. I–II*. Princeton 1950.
- Mentxaka 1993 = Mentxaka Elexpe, R.: *El senado municipal en la Bética hispana a la luz de la lex Irnitana*. Vitoria Gazteiz.
- Mitthof 2001 = Mitthof, F.: *Annona militaris. Die Heeresversorgung im spätantiken Ägypten. Ein Beitrag zur Verwaltungs- und Heeresgeschichte des Römischen Reiches im 3. bis 6. Jh. n. Chr.* Firenze.
- Rampazzo 2011 = Rampazzo, N.: La „nominatio” e la responsabilità dei magistrati municipali. *Index* 39: 357–372.
- Rathbone 2013 = Rathbone, D.: The Romanity of Roman Egypt: a Faltering Consensus? *Journal of Juristic Papyrology* 43: 73–91.
- Speidel 2019 = Speidel, M. A.: Egypt’s Specificity and Impact on Roman History. In: *A Companion to Greco-roman and Late Antique Egypt*. Ed. Vandorpe, K. Hoboken–Medford, 573–580.
- Szlávik 2014 = Szlávik G.: *Görög városok a római Kis-Ázsiában I–III*. Miskolc.
- Thomas 1982 = Thomas, J. D.: *The epistrategos in Ptolemaic and Roman Egypt. Part 2. The Roman epistrategos*. Opladen.
- Torres-González – Ruiz-Montiel – Melchor Gil 2022 = Torres-González, V. A. – Ruiz-Montiel, J. P. – Melchor Gil, E.: El prytanis: magistrado superior de la metrópolis. In: *Papiros greco-egipcios de época imperial romana I: Instituciones, sociedad y religión*. Eds. Torres-González, V. A. – Luque Morales, M. T. de – Garrido Domené, F. – Álvarez Melero, A. Madrid, 77–102.
- Torres-González – Ruiz-Montiel – Flores Rivas 2022 = Torres-González, V. A. – Ruiz-Montiel, J. P. – Flores Rivas, M.: El autogobierno de las metrópolis del Egipto romano: la boule y el prytanis. In: *Instituciones locales, religión cívica y élites urbanas en el Egipto romano (s. II–IV d. C.)*. Eds. Lesage Gárriga, L. – Pérez Zurita, A. D. Madrid, 65–86.
- Updegraff 1988 = Updegraff, R. T.: The Blemmyes I: The Rise of the Blemmyes and the Roman Withdrawal from Nubia under Diocletian. *ANRW* II.10/1, 44–106.
- Wegener 1948 = Wegener, E. P.: The ΒΟΥΛΗ and the Nomination to the ΑΡΧΑΙ in the ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΙΣ of Roman Egypt. *Mnemosyne* 1: 15–42., 115–132., 297–326.
- Wegener 1956 = Wegener, E. P.: The entolai of Mettius Rufus (P. Vindob. G. inv. 25824 V–VI 7). *Eos* 48/1: 331–353.